श्रीसीतारामाभ्यां नम

आनन्दभाष्यकारश्रीरामानन्दाचार्याय नमः ।

श्रीअनुभवानन्दद्वारपीठसंस्थापकजगद्गुरुश्रीअनुभवानन्दाचार्यप्रणीतः

श्रौतार्थसंग्रहः

वन्दे सीतापतिं सीतां मारुतिं च महामतिम् ।
आनन्दभाष्यकृद्रामानन्दाचार्यं यतीश्वरम् ।१॥
नत्वाऽहं स्वगुरुं भावानन्दाचार्यं जगद्गुरुम् ।
श्रौततत्त्वावबोधाय कुर्वे श्रौतार्थसंग्रहम् ॥२॥

"सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" "इति रामपदेनासौ परब्रह्माभिधीयते" इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् परब्रह्मपदाभिधेय सर्वेश्वर श्रीराम एव मुख्य श्रौत तत्त्वम् । मोक्षावाप्त्यर्थं तज्ज्ञानमेव मुमुक्षुभि सम्पादनीय "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय" इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् । स च भगवाञ्छ्रीराम सर्वदा चिदचिद्विशिष्ट एवावतेष्ठते । तथा चाहुराचार्यसार्वभौमा श्रीराघवानन्दाचार्या श्रीराघवेन्द्रमङ्गलमालायाम्—

'चिदचिद्भ्यां विशिष्टाय शिष्टपक्षसुरक्षिणे ।
सच्चिदानन्दरूपाय राघवेन्द्राय मङ्गलम् ।

वेदान्तरहस्यमार्त्तण्डभाष्येप्युक्तम्—"बोधायनवृत्तिकार भगवत् पुरुषोत्तमाचार्यबोधायनप्रशिष्यैराचार्य—चक्रचूडामणिभि श्रीसदानन्दाचार्यैरप्युक्त वेदान्तसारस्तवे—

"चिताऽचिता विशिष्टाय सूक्ष्मयाऽसूक्ष्मयाथ च ।
कारणकार्यरूपाय श्रीरामाय नमो नमः ॥"इति॥"

चिदचितो श्रीरामस्य विशेषणत्व तु "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनाऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीर य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृत" "य पृथिव्या तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो य पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीर य पृथिवीमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृत" इत्यादिश्रुतिनिचयप्रतिपादिततच्छरीरत्वादेव । निगदित चैतदुपेयोपायदर्पणे जगद्गुरुभि श्रीश्रुतानन्दाचार्यैः—ईशस्य देहरूपत्वात् प्रकारौ कथितावुभौ । उभाभ्या च विशिष्टो हि सर्वेशो रघुनायक ॥" इति । सिद्धान्तविजयिभि श्रीश्रियानन्दाचार्यैरप्युदित—प्रमिताक्षरासारे—तनुत्वेन श्रुतो जीवो ब्रह्मणो हि विशेषणम्" (प्र सा २।३।२२) "तनुत्वात् तत् प्रकारत्वेनाचितो ब्रह्मणोऽशता" (प्र ३।२।९) इति । भगवद्रामानन्दाचार्य आचार्यसार्वभौमोऽप्याह—"चिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकार ब्रह्मैव सर्वदा सर्वशब्दाभिधेयम् ।" (आनन्दभाष्य २।१।१४)

शरीर तु चेतन प्रत्याधेय विधेय शेषभूत चापृथक्सिद्धं द्रव्यम् । तथा हि—भाष्यम्—"प्राण-शरीर"—सर्वेषा प्राणाना धारक "यस्य प्राण शरीरम्" इति श्रुत्या प्राणस्य शरीरत्वनिर्देशा-दाधेयत्वविधेयत्वाङ्गत्वादयस्तस्मिन् फलन्ति । लोकेऽपि शरीरपदेनाधेयत्वादय एव गृह्यन्त इति तान्येव शरीरपदबोध्यानीति ।" आनन्दभाष्यम् १।२।२) इति ।

एतेन चिदचिदीश्वरश्चेति त्रय एव श्रौता पदार्था इत्युक्त भवति । तथा हि श्रुति क्षर प्रधानममृताक्षरहर क्षरात्मानावीशतेदेवएक" इति । उक्त च सदाचार्यसुरेन्द्रै श्रीराघवानन्दा-चार्यै श्रौततत्त्वसमुच्चये—'भोक्ताभोग्यप्रेरितार च मत्त्वे" त्यादिश्रुतिप्रामाण्याच्चिदचिदीश्वरश्चेति त्रीण्येवश्रौतानितत्त्वानीति ।" इति ।

१—अथ चिद्रूपार्थनिरूपणम्—तत्र चित्पदवाच्योजीव । स चाणुचेतनोविशेषणा-नुक्तावीश्वरेविशेष्यानुक्तौप्रकृतिकार्येऽतिव्याप्तिरतउभयोपादानम् । चेतनोनाम ज्ञानाश्रयो जानामीति-प्रतीते 'बोद्धा कर्त्ते' तिश्रुतेश्च । "एष द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्रातारसयितामन्ताबोद्धाकर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष" (प्रश्न० ५।९) इतिश्रुतिप्रण्याज्ज्ञानाश्रयोऽपि जीव । सिद्धान्तेज्ञानरूपतयाऽङ्गीकृतोऽत एव स ईश्वरवत् प्रत्यक्पदवाच्य । य स्वस्मैस्वयमेवप्रकाशते स प्रत्यक् । एवकारेण नित्यविभूति-धर्मभूतज्ञानयोर्व्यावृत्ति । जीवस्यस्वरूपभूतज्ञानधर्मिभूतज्ञानत्वेनतदाश्रिततद्गुणभूतं च ज्ञान धर्म-भूतज्ञानत्वेनाभिधीयते "सुखमहमस्वाप्समि" तिप्रतीत्या जीव स्वयम्प्रकाशोज्ञानत्वाद् धर्मभूत-ज्ञानवदित्यनुमानाच्च जीवे स्वप्रकाशत्वसिद्धि ।

जीवात्मनो नित्यत्वम्—स च जीवो नित्य "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" "नित्यो नित्यानाचेतनश्चेतनानामि" त्यादिश्रुते । जीवस्य जन्ममरणावस्थाऽवाप्तिशङ्का तु देह-सयोगवियोगावादाय समाधेया । जीवस्यानित्यत्वे तु कृतविप्रणाशाकृताभ्युपगमोदोषौभवेतामिति नित्यत्वमेवाभ्युपगन्तव्यं तस्य ।

"सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमि" ति श्रुतिविरोधस्तु न शङ्कनीय, सिद्धान्ते सृष्टे. प्राड् नामरूपविभागानर्हचिदचिद्विशिष्टस्यैकस्यब्रह्मण स्वीकारात् । अत उक्तमेतच्छ्रुतेरान-न्दभाष्येभगवद्भि श्रीरामानन्दाचार्यै "--यद्यप्यय सच्छब्दोविशेष्यलक्षणपरमात्मबोधकस्तथापिकारण-विषयत्वसामर्थ्यात् कारणताप्रयोजकगुणविशिष्टप्रकृतिपुरुषकालशरीरकपरमात्मानमेवसमुपस्थापयति ।" (छान्दोग्यानन्दभाष्यम् ६।२।१ इति । "इद प्रत्यक्षादिप्रमाणेनपरिदृश्यमानजगद् विभक्तनाम-रूपबहुत्वाबस्थसृष्टे पूर्वं निमितान्तररहितमविभक्तनामरूपतया एकं सच्छन्दशब्दितब्रह्मलक्षण-मेवाभवदिति ।" (छान्दोग्यानन्दभाष्यम् ६।२।१) इति च ।

जीवात्मनोऽणुत्वम्—"एषोऽणुरात्माचेतसावेदितव्य" "बालाग्रशतभागस्यशतधाकल्पि-तस्य च । भागोजीव स विज्ञेय स चानन्त्यायकल्पते ।।" "आराग्रमात्रोह्यवरोऽपि दृष्ट ।" इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यादणुपरिमाणोऽयजीवात्मा ।

स्थूलदेहमपहायसूक्ष्मदेहोपादानकालेसकलस्यावकाशाभावात् स्वरूपशैथिल्यप्रसङ्गाद्द्वय एव सर्वथा-जीवमध्यमपरिमाणवाद । ननुसङ्कोचविकाशावङ्गीकृत्य स्थूलसूक्ष्मजीवानांक्रमात्सूक्ष्मस्थूलदेहप्रवेशस्योपपन्नत्वेनसमीचीन एव जीवमध्यमपरिणामवाद इति चेन्न,तथात्वेजीवानासावयवत्वेनानित्यत्वापत्ते ।

ननु शरीरव्यापिसुखदुखाद्युपलब्धयेसुदूरदेशेऽपिजीवादृष्टप्रयुक्तजीवभोग्य पदार्थोत्पत्तये जीव-विभुत्वमेवाङ्गीकर्त्तव्यमिति चेन्न, तथात्वे जीवोत्क्रान्त्यादिप्रतिपादकश्रुतिव्याकोपप्रसङ्गात् । तथा चाहुर्ब्रह्मसूत्रकारा भगवन्तोबादरायणा —'उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् '(ब्र०सू० २।३।२१) व्याख्यातञ्चैतत पारमार्षं सूत्रञ्चैवमेवानन्दभाष्यकारै भगवद्भि श्रीरामानन्दाचार्यै श्रीसम्प्रदाय प्रधानाचार्ये स्वभाष्ये। तदा हि—"आत्मन सर्वगतत्व निराकरोति उत्क्रान्तीत्यादिना । ताभ्य इत्यनुवर्त्तते । नायमात्मासर्वगत किन्त्वणुरेव । उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् । आत्मोत्क्रान्तितद्-गतितयागतिश्रुतिभ्य इत्यर्थ । "तेनप्रद्योतेनैषआत्मानिष्क्रामति" (बृ ६।४।२) "ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ती चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति" (कौषीतकी १।२) तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मैलोकायकर्मणे" (बृ ६।४।२) इत्यादिगत्यागत्युत्क्रान्तिश्रुतिभ्य आत्मन सर्वगतत्वनोपपद्य-तेकिन्त्वणुत्वमेव । सर्वगतस्यविभोर्गतिश्चागतिश्चनोपपद्यते । तस्मादात्मनोऽणुत्वमेव ।" (आनन्दभाष्यम् २।३।।२१) इति ।

घटोपाधिकाकाशवच्छत्यननुमतस्यान्त करणोपाधिकचैतन्यात्मकजीवस्यगत्यादिस्वीकारे तु "अथैषसम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थायपरञ्योतिरुपसम्पद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्यादिश्रुतिविरोधोऽनिवार्य एव । तस्मादणुपरिमाण एव जीव ।

गृहकोणस्थितस्यापि दीपस्य स्वप्रभया गृहस्य सर्वप्रदेशे व्याप्तिरिवाणुपरिमाण-कस्यापि जीवस्य स्वधर्मभूतज्ञानद्वारा देहस्य सर्वप्रदेशे व्याप्तिरस्त्यतो न काचिदनुपपत्ति शरीरव्यापिसुखाद्युपलब्धौ । एव जीवादृष्टमपि सर्वव्यापीश्वरेच्छाऽनर्थान्तरमेव । अत एवोक्तमाचार्यसार्वभौमै श्रीद्वारानन्दाचार्यै —'दैवाभिधास्ति जीवाना पूर्वकर्मफलप्रदा । यस्येच्छा सदसद्रूपा रामचन्द्र नमामि तम् ।।' (श्रीरामचन्द्रदशकम्) इति ।अतो दूरदेशेऽपि अदृष्ट-प्रयुक्ततत्तज्जीवभोग्यपदार्थोत्पत्तिरप्यनुपपत्तिशून्यैवेति ध्येयम् ।

कर्तृत्वम्—"एष द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष" (प्रश्नोपनिषद् ५।६) इति श्रुत्या बोद्धेत्येवरूपेण ज्ञानाश्रयत्ववत् कर्त्तेत्येवरूपेण कर्तृत्वाश्रय-त्वमपि प्रतिपादित जीवात्मनोऽनस्तस्याकर्तृत्वापादन श्रुतिविरुद्धमेव । अत एवोक्त जगद्गुरुभि. श्रीचिदानन्दाचार्यैश्चिदात्मप्रबोधे—'अकर्त्ता विभुर्नाथवा मध्य मानो न वा ज्ञानशून्यो जडो दु खरूप । अणुर्ब्रह्मणोऽश शरीर च शेष पर रामचन्द्रस्य दासश्चिदात्मा ।' ।इति ।

सूत्रित च ब्रह्मसूत्रकारै भगवद्भिर्बादरायणै –'कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्') ब्र सू २।३।३४) इति । व्याख्यात चैतत् प्रमिताक्षरावृत्त्याख्ये श्रीबोधायनवृत्तिसारे जगद्गुरुभि श्रीदेवानन्दा-

चार्यैं । तथा हि—"आत्मा कर्त्ता" । न तु प्रकृति । 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेत' इत्यादिशास्त्राणामप्रवृत्तस्य पुरुषस्य प्रवर्त्तकबोधोत्पादनद्वारा प्रवृत्त्युत्पादनेनार्थवत्वात अन्त करणस्य प्रवर्त्यत्वस्वीकारे तु तस्याचेतनत्वेन प्रवर्त्तकबोधोत्पादनासम्भवाच्छास्त्रवैफल्यमनिवार्यमेव ।" (बोधायवृत्तिसार) इति ।

जीवकर्तृत्व च न जीवायत्तं किन्तु परमात्माऽऽयत्तमेव । ऊचुश्च 'परात्तु तच्छ्रुते' रित्येतत्सूत्रभाष्य आनन्दभाष्यकारा आचार्यसार्वभौमा भगवन्त श्रीरामानन्दाचार्या —तु शब्द पूर्वपक्षव्यावृत्यर्थ । तज्जीवस्यकर्तृत्व पराज्जीवान्तर्यामिण परमात्मन एव भवति । कुत ? तच्छ्रुते । 'अन्त प्रविष्ट शास्ता जनाना सर्वात्मा" (तै० आ ३।११।१०) 'य आत्मानमन्तरो यमयति" (बृ ३।७।२२) "एष ह्येवैन साधुकर्म कारयति त यमन्वानुनेषत्येष एवैनमसाधु कर्म कारयति त यमेभ्यो लोकेभ्यो नुनुत्सते" (कोषी० ३।९) इति तस्य जीवकर्तृत्वस्य परमायत्तत्वश्रुते । तस्माज्जीवकर्तृत्व परमपुरुषायत्तमेव । (आनन्दभाष्यम् २।३।४१) इति ।

कर्तृत्वप्रतिपादनाय भोक्तृत्वमपि प्रतिपादित भवति जीवानाम् ।

देहादिभ्यो वैलक्षण्यम्—जीवश्च न देहेन्द्रियप्राणबुद्धिस्वरूप 'मम देह ' 'मम चक्षुरादीनीन्द्रियाणि' 'मम प्राणा ' 'ममबुद्धि' श्चेत्यादिप्रतीते । ऊचुश्च श्रौततत्त्वसमुच्चये भगवन्त श्रीराघवानन्दाचार्या —"स च 'यस्यात्माशरीरमि' तिश्रुतिप्रामाण्यादीश्वरशरीररूपोऽपि न पाञ्चभौतिकस्वशरीररूपोऽहमित्युपलभ्यमानत्वात्, "मम पाञ्चभौतिक शरीरम्' इति शरीरात् पृथक्त्वेनोपलभ्यमानत्वात् " न जायते म्रियते वा विपश्चित्" 'नित्यो नित्याना चेतनश्चेतनानाम्"इत्यादिश्रुतिभिर्नित्यत्वेन प्रतिपादितत्वाच्च । इन्द्रियप्राणबुद्धिवैलक्षण्यमप्यनयैव रीत्या बोध्यम् । अत एवोक्तजगद्गुरुश्रीश्रुतानन्दाचार्यै —

"सुखाश्चाणुचिजज्ञातृरूपोऽस्ति जीव परब्रह्मणोशस्तनुर्नित्यशेष ।
न देहेन्द्रियप्राणबुद्धिस्वरूपो विकारी जडो ब्रह्मरूपोऽपि नैव" ।।इति।।

उक्तञ्च बोधायनमतादर्शाख्यायां सहस्रश्लोक्यां जगद्गुरुश्रीश्रुतानन्दाचार्यप्रशिष्यैर्जगद्गुरुश्रीपूर्णानन्दाचार्यैः सिद्धान्तसार्वभौमैः—

"स्थूलश्चाहं हि गच्छामि" प्रत्ययाच्चेतनस्तनुः ।
मृते देहे तु चैतन्यं प्राणनिर्गमनान्न हि ।। ८७७ ।।
इति चेन्न वरं चैतद्, विकल्पासहता यतः ।
देहस्यावयवे तच्चैकस्मिन् सर्वेषु वाऽस्ति हि ।।८७९।।
नाद्यः प्रतीयते यस्माच्चैतन्यमितरत्र च ।
बहुचेतनवत्त्वं स्यादन्त्ये चैकतनावथ ।।८७९।।

उच्छेदो व्यवहारस्य वैमत्ये तु मिथो भवेत् ।
हस्ताद्यन्यतमोच्छेदे स्मृतेश्चानुपपन्नता ॥८८०॥
संघातरूपवत्वान्न त्वात्मा तनुर्यथा घट ।
देहस्यानात्मता सिद्धा चेत्येवमनुमानतः ॥८८१॥
"मम देहः" प्रतीतेश्च नात्मता मन्यते तनोः ।
अनित्यत्वाज्जडत्वाच्च शरीरस्यात्मता न हि ॥८८२॥
इन्द्रियस्य न चात्मत्वं "ममेन्द्रियं" प्रतीतितः ।
जीवत्वं न च नेत्रादेस्तच्छून्ये जीव्यते यतः ॥८८३॥
"मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।"
भोगोपकरणं चैव तस्मादात्मा मनो न हि॥८८४॥
"मम प्राणः " प्रतितेश्च प्राणस्य चात्मता न हि ।
"प्राणोऽस्मी" तिश्रुतौ चोक्तः प्राणदेही परेश्वरः॥८८५॥
"अहं जानामि" चेत्यत्राहमर्थस्यात्मता खलु ।
तस्य धर्मतया ज्ञान ज्ञाते सा न कथञ्चन ॥८८६॥ इति ।

जीवाश्च "ममैवाशो जीवलोके जीवभूत सनातन " इति भगवद्वचनप्रामाण्याद् विशिष्टस्य विशेषणवद् ब्रह्मणोशभूता ।

जीवानां मिथो भेदः—अनन्ता परस्परभिन्नाश्च जीवा । अन्यथा 'नित्यो नित्यानाम्' 'न त्वेवाह जातु नास न त्व नेमे जनाधिपा । न चैव न भविष्याम सर्वे वयमत परम् ।' इत्यादिश्रुतिस्मृतिव्याकोप प्रसज्येत । जीवानामैक्य एक सुखपरो दु खी केचिद् बद्धा केचिच्च मुक्ता इत्यादिव्यवस्था च न स्याद् अत एवोक्तमानन्दभाष्यकारै भगवद्भि श्रीरामानन्दाचार्ययति सार्वभौमैर्गीताभाष्ये—

"किञ्चात्मनां भेदभावे गुरुशिष्यव्यवस्थाभङ्गोऽपि स्यात् । एव शिष्यतया कञ्चन शिक्षणीयमुपलभ्यानुपलभ्यतया वोपदिशत्याचार्य ? आद्ये स्वस्माद् भिन्नमभिन्न वा ? प्रथमे सत्यमसत्य वा ? नाद्योऽपसिद्धान्तात् । अन्त्ये तु तस्य मिथ्यात्वेनोपलम्भे तस्मा उपदेशासम्भव । सत्यत्वेनोपलम्भे तु भ्रान्तत्वेनाचार्यत्वहानिराचार्यस्य । अभिन्नत्वपक्षे कथमुपदेश । अनुपलभ्येति पक्षेतु कस्मा उपदिशति ?

एवमात्मभेदानभ्युपगमे बद्धमुक्तव्यवस्थाभङ्गश्च भवेत् ।" (गीताया आनन्दभाष्यम् २।१२) इति।

श्रौत प्रमेयचन्द्रिकायां श्री श्रियानन्दाचार्यैरप्युक्तम्

एककालेसुखी चैको दुःखी चान्योऽवलोक्यते ।
विज्ञैः परस्परं भेदश्चात्मनां मन्यते ततः ॥२१॥
सुखीदुःखीतिभेदो नन्वन्तःकरणभेदतः ।
मैवं कुतो यतश्चैवं सौभर्यादौ कथं न हि ॥२२॥
मुक्तामुक्तत्वभावश्च बोध्यबोकता तथा ।
मृतामृतव्यवस्था च ह्यात्मैक्ये सम्भवेन्न हि ॥२३॥
नन्वात्मनामभेदोऽस्ति 'भोक्ता भोग्यमि' तिश्रुतेः ।
मैवं यतः प्रकारैक्याज्जीवानां च तथा श्रुतिः ॥२४॥

आहुश्च नवरत्नीकारा श्रीश्यामानन्दाचार्या –अहं देहेन्द्रियादिभ्य प्राणेभ्यो ज्ञानतोऽपि च । अन्यात्मभ्यश्च रामद्वि भिन्नोरामतनु स्तथा ।" इति ।

अतश्चैकजीववाद श्रुतिविरूद्धो युक्तिविरुद्धश्चास्तीति बोध्यम् ।

बद्धजीवाः—जीवस्त्रिविधा बद्धमुक्तनित्यभेदात् । उक्तञ्चेत्थमेव भाष्ये—

एतेन जीवाना बद्धमुक्तानित्यभेदेन त्रैविध्यमपि दर्शित भवतीत्यन्यत्र विस्तर । (श्रीरामानन्दभाष्यम् १।१।१४) इति । तत्रानादिकालीनस्वनियामकपुण्यपापात्मककर्मानुगुणजनिनिधनत्वादिधर्ममापन्नाआब्रह्मकीटादयो जीवा बद्धा । भगवान् श्रीरामोऽपि जीवस्य प्राक्तन कर्मानुसृत्यैव फलप्रदोऽतो न तत्र स्वातन्त्र्यप्रयुक्तवैषम्यनैर्घृण्यदोषोऽत एवोक्तमाचार्यशिरोमणिश्रीश्रुतानन्दाचार्यैं –

"विकारञ्च रामो दयाब्धिस्तथात्वे दयाशून्यतां पक्षपातञ्ज नैति ।
प्रकारे विकारस्तथा चित्रसृष्टौ च हेतुर्यतः प्राणिनां प्राच्यकर्म ॥" इति ।

(श्रौतासद्धान्तविन्दु)

मुक्तजीवाः—अनन्तजन्मोपाजितपुण्योदयेन सत्त्वोद्रेकात् सद्गुरुमुपसद्य ततोऽनन्तब्रह्माण्डनायकनिखिलहेयप्रत्यनीकानन्तकल्याणगुणसागर पर ब्रह्म भगवन्त श्रीराममवबुध्य तद्भक्तिप्रपत्तिभ्या बन्धकारणभूतानि कर्माणि विनाश्य कर्मोपार्जितदेह परित्यज्य दिव्ये श्रीसाकेतधामनि भगवत्सायुज्यमवाप्ता जीवा मुक्ता ।

भक्तिः–भक्तिश्च ध्रुवा स्मृति । उक्तञ्च महर्षिश्रीपुरुषोत्तमाचार्यबोधायनोक्तसाधनसप्तकस्य पद्यात्मिकाया साधनदीपिकाख्याया व्याख्यायां श्रीबोधायनचरणचञ्चरीकैराचार्यसुरेन्द्रै श्रीगङ्गाधराचार्यैं ।

रामस्य ब्रह्मणोऽनन्यभक्त्यैव मुक्तिराप्यते ।
भक्तिर्ध्रुवास्मृतिः सा च विवेकादिकसप्तकात् ॥इति॥

भक्तिमधिकृत्याभिहितं चापरबोधायनाचार्यजगद्गुरुश्रीदेवानन्दाचार्यवेदान्तविद्यानिधिभिः प्रमिताक्षकारैर्योगपञ्चके–

"श्रीरामस्यानवच्छिन्नं स्मरणं प्रीतिपूर्वकम् ।
श्रीमद्वैष्णवाचार्यैर्भक्तियोगतया मतम् ॥२३॥
अङ्गष्टाङ्गयोगोऽङ्गी भक्तियोगः प्रकीर्तितः ।
लभ्यते भगवान रामो भक्तियोगेन नान्यथा ॥३३॥
भक्तिर्बोधायनप्रोक्तैर्विवेकादिकसाधनैः ।
ध्यानध्रुवस्मृतीत्यादिशब्दवाच्या प्रजायते ॥३४॥
संसारिता मताऽभक्त्या भक्त्या मुक्तिरुदीरिता ।
आमृत्युसमयं भक्तेरावृत्तिश्च मता श्रुतौ ॥३५॥
प्रारब्धान्ते मता भक्तिर्मुक्तिदा चार्चिरादिना ।
अङ्गिनी च मता भक्तिरङ्गे च ज्ञानकर्मणी ॥३६॥
"श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्" ॥३७।
एवं महापुराणे श्रीभागवते हि मुक्तिदाः ।
भक्तेश्च नवधा भेदाः प्रह्लादेन प्रकीर्त्तिताः ॥३८॥
एभिराराधितो रामो भक्ते परं प्रसीदति ।
योगक्षेमं वहँल्लोके चान्ते मुक्तिं प्रयच्छति ॥ ३९ ॥
घृतं जलात् तथा तैलं सिकतातश्च निःसरेत् ।
तथाऽपि भगवद्भक्तिं विना मुक्तेर्न सम्भवः ॥४०॥
पूर्वाघनाशिनी चाथ पराघश्लेषवर्जिनी ।
भक्तिरेव ततः सैव पुंसां संसारनाशिनी" ॥४१॥

आनन्दभाष्यकारै राचार्यसार्वभौमैर्भगवद्भिः श्रीरामानन्दाचार्यैरप्यभिहितमेवमेव श्रीवैष्णवमताब्जभास्करे--

"सा तैलधारासमनित्यसंस्मृतेः सन्तानरुपेशि परानुरक्तिः ।
भक्तिर्विवेकादिकसप्तजन्या तथा यमाद्यष्टसुबोधकाङ्गाः॥ इति ।

श्रीरामानन्दभाष्येऽपि "सा च भक्ति परमप्रेयो भगवदितरवैतृष्ण्यपूर्वकपरमपुरुषानुरागरूपो ज्ञानविशेष एव" (आ. भा १।१।१) इति ।

प्रपत्ति "सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेक शरण व्रज । अह त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच" (गी १८।६६) इत्येतस्य श्लोकस्यानन्दभाष्ये भगवद्भि श्रीरामानन्दाचार्यै प्रपत्ते स्वरूपमपि निरूपितम् । तथाहि सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्वात्सल्य जलधे स्वभाव एवैष यत् स प्रार्थित एव सर्थ करोतीत्युपायत्वप्रार्थनाऽवश्य कर्त्तव्येत्यपि ध्येयम् । सेयमुपायत्वप्रार्थनैव प्रपत्ति ।

प्रार्थनांशेन शरणागतिपदवाच्य आत्मनिक्षेपांशेन न्यासपदवाच्यश्च प्रपत्तियोग एव । आनुकूल्यस्य सङ्कल्प प्रातिकूल्यस्य वर्जन रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरण कार्पण्यश्चेतीमानि प्रपत्तियोगस्य पचांगानि तथा हि शास्त्र " आनुकूल्यस्य सङ्कल्प प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् । रक्षिष्यसीतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरण तथा । आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधाशरणागति।" (अहिर्बुध्निसहिता ३७।२८) इति । पञ्चापीमानि प्रपत्यङ्गानि बोधायनवृत्तिकृता भगवता श्रीपुरुषोत्तमाचार्यबोधायनेन श्रीपुरुषोत्तमप्रपत्तिपट्के विहितानि । तथा हि—

"राम दीनोऽनुकूलोऽहं विश्वस्तोऽप्रातिकूल्यवान् ।
त्वयि न्यस्यामि चात्मनं पाहि माँ पुरुषोत्तम ! ॥"गीतायाआनन्दभाष्यम् १८।६६।

प्रपत्ति समधिकृत्य व्याहृतं चापरबोधायनाचार्यैर्जगद्गुरुभिः श्रीदेवानन्दाचार्यै र्वेदान्तविद्यानिधिभिः प्रमिताक्षराकारैर्योगपञ्चके—

"श्रीरामाय ससीताय स्वात्मस्वीयानुबन्धिनाम् ।
रक्षाभरर्पणं पुंसो न्यासयोगः प्रकीर्त्तितः ॥४२॥
आनुकूल्यस्य सङ्कल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् ।
विश्वासोऽकिञ्चनात्वं च गोप्तृत्ववरणं तथा ॥४३॥
आचार्यैरुक्तमेतद्धि न्यासयोगाङ्गपञ्चकम् ।
अङ्गपुष्टौ प्रजातायामङ्गिपुष्टिर्मता ध्रुवा ॥४४॥
श्रीमद्रामानुकूलोऽहं भविष्याम्यद्यतः खलु ।
इत्त्रानुकूल्यसङ्कल्पो न्यासयोगाङ्गमादिमम् ॥४५॥
श्रीरामप्रतिकूलोऽहं भविष्याम्यद्यतो न हि ।
ऐतन्न्यासद्वितीयाङ्ग प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् ॥४६॥
अवश्यं जानकीनाथो मम रक्षां विधास्यति ।
विश्वासनामकं चैतन्न्यासाङ्ग हि तृतीयकम् ॥४७॥

त्वामेव हि प्रपन्नं त्वं रक्ष राम शरण्य माम् ।
एतन्न्यासचतुर्थाङ्ग गोप्तृत्ववरणं मतम् ॥४८॥
प्रपन्नं साधनैर्हीनं मां पाहि रघुनन्दन ।
न्यासस्य पञ्चमं चाङ्गमाकिञ्चन्यमिति स्मृतम् ॥४९॥
मानसादिविभेदन न्यासोऽयं त्रिविधो मतः ।
न्यासस्यैवापरे नाम्नो प्रपत्तिशरणागती ॥५०॥
प्रतिज्ञातं च रामेण प्रपत्त्या सर्वतोऽभयम् ।
राम एव प्रपद्यो यद् रामो द्विर्नाभिभाषते ॥५१॥
अयं प्रपत्तियोगो हि प्रारब्धस्यापि नाशकः
अस्य प्रपत्तियोगस्याधिकारः मर्वदेहिनाम् ॥५२॥ इति ।

मुक्तावस्थायां "निरञ्जन परम साम्यमुपैति" इति श्रुतिप्रतिपादितपरमसाम्यापन्नोऽपि मुक्तजीव सर्वेश्वरो न भवति साम्यस्व भेदघटितत्वादत एव सूत्रित ब्रह्ममीमासाया भगवता बादरायणे—"जगद्व्यापारवर्ज्जे प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च" (ब्र सू ४।४।१७) इति । अभिहित-ञ्चैतस्य मूत्रस्यानन्दभाष्य आचार्यसार्वभौमैर्भगवद्भि श्रीरामानन्दाचार्यै — "पूर्वं सकल्पमात्रेण मुक्तस्य सवकामावाप्तिरभिहिताऽनन्याधिपतित्वचोक्तम् । तया सतीदानी विचार्यते । किं मुक्तस्य सकल्पमात्रेण परमपुरुषस्येव सर्वेश्वरत्वमपि प्राप्यते आहोस्वित् सर्वकामप्राप्तिरूपमैश्वर्यमेवेति सशये सर्वजगतामीश्वरत्वमपि । कुत ? मुक्तत्वादनन्याधिपतित्वेनार्थात् सर्वाधिपतित्वोपपत्त्या परमेश्वरस्येव सर्वनियन्तृत्वोपपत्ते । "निरञ्जन परम साम्यमुपैति" इति परमपुरुपसाम्यापतिश्रवणाज्जगत्सृष्ट-यादिकर्तृत्वमपि मुक्तस्य सम्भवतीति प्राप्तेऽभिधीयते जगद्व्यापारवर्ज्जमिति । जगद्व्यापारो जगदुत्प-त्त्यादिकर्तृत्व तच्चाशेषचेतनाचेतनस्वरुपपस्थितिप्रवृत्तिभेदनियमन तद्वर्ज्जमविद्यातिरोधानराहित्यपूर्व-कपरब्रह्याऽनुभवरूपम् 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता" इति श्रुत्यभिहितसङ्कल्प-मात्रेण सर्वकामावाप्तिरूप मुक्तस्यैश्वर्यमस्ति न तु जगदीश्वरत्वमपि तत्तु परमपुरूषस्यासाधारणम् । कुत ? प्रकरणात् । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति प्रत्यप्रयन्त्य-भिसविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्म ।" (तै ३।१) इति परमात्मानमेव प्रकृत्याम्नात न तु मुक्तात्मानम् । एव "तदैक्षत बहुस्याम्प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत" (छा० ६।२।३) इत्याद-प्रकरणान्तरेष्वपि ज्ञेयम् । असन्निहितत्वाच्चापि मुक्तस्य । न हि जगन्नियमनादिषु मुक्तस्य साम्निध्यमप्यस्ति येन तस्याप्ययं व्यापार स्यात् ।" (आनन्दभाष्य ४।४।१७) इति ।

तस्मान्मुक्तो जीवो ब्रह्मभिन्न एव न तु ब्रह्मस्वरूप इति बोध्यम् ।

नित्यमुक्तजीवाः"यत्र पुर्वे साध्या सन्ति देवा ,, इत्यादिश्रुतिप्रतिपादिता हनुमदादयो नित्यमुक्तास्तु भगवत्प्रतिकूलाचरणाभावात् कदाचिदपि ससॉर नाप्नुवन्ति । नित्यमुक्तानामवतारास्तु भगवदिच्छया स्वेच्छया वा भवन्ति । भगवन्नित्येच्छया सनातनत्वेन व्यवस्थापितास्तेषा-मधिकारविशेषा इति ध्येयम् ।

उक्त च जीवतत्त्वमधिकृत्याचार्यसार्वभौमैरानन्दभाष्यकारै भगवद्भि श्रीरामानन्दाचार्यैर्वेदान्तसारे

नित्योऽज्ञश्चेतनोऽजः सततपरवशः सूक्ष्मतोऽत्यन्तसूक्ष्मा भिन्नो बद्धादिभेदैः प्रतिकुणपमसौ नैकधा सूरिवर्यैः । श्रीशाक्रान्तालयस्थो निजकृतिफलभुक् तत्सहा-योऽभिमानी जीवः सम्प्रोच्यते श्रीहरिपदसुमते तत्त्वजिज्ञासुवेद्यः ॥ इति ।

इत्यनुभवानन्दद्वारपीठनामकश्रीरामानन्दपीठसंस्थापकैर्जगद्गुरुश्रीमदनुभवानन्दाचार्यैर्विरचिते श्रौतार्थसग्रहेजीवनिरूपणात्मक प्रथम परिच्छेद ॥ १ ॥

२—अथाचिदर्थनिरूपणम्

अथ क्रमप्राप्तमचित्तत्त्वमभिधीयते अचिन्नाम ज्ञानविरहित तत्त्वम् । तच्चावस्थान्तरापत्ति-रूपविकाराश्रयरूपमत एव द्रव्यम् । तद् द्विविध जडाजडभेदात् । तत्र परप्रकाश्य जडम् । तद्भिन्नमजडम् । अजड द्विविध पराक्प्रत्यगूभेदात् । तत्र स्वयप्रकाशमानत्वे सति परस्मा एव भासमानत्व पराक्त्वम् । परागपि द्विविध शुद्धसत्त्वज्ञानभेदात् ।

शुद्धसत्त्वम्—शुद्धसत्व नाम त्रिगुणभिन्न शुद्धसत्त्वगुणाधिकरणमचिद्द्रव्यम् । तन्नित्यमजडमधप्रदेशे परिच्छिन्नमूर्ध्वप्रदेशे चान्तरहितम् । "आदित्यवर्ण तमस. परस्तात्" (श्वेता० ३।८) 'तद्विष्णो परम पद सदा पश्यन्ति सूरय" (नृ० पु० ५।१०) इत्यादिश्रुतयस्तत्र प्रमाणभूता । तदीश्वरसकल्पान्नित्यमुक्तेश्वराणा भोग्य भोगोपकरणभोगस्थानरूप भवति । नित्यविभूतिनित्यधामपरमधामपरमव्योमाक्षरधामसाकेतादिशब्दा शुद्धसत्त्वपर्याया ।

ज्ञानम् अर्थप्रकाशो ज्ञानम् । तच्च प्रभावद् द्रव्यगुणात्मकजड विभुद्रव्यम् । तच्चेश्वरस्य नित्याना च सदैव विभु, मुक्ताना बद्धावस्थाया तिरोहित मुक्तौ विभु बद्धाना तु तिरोहितमेव ।

ज्ञान हि नित्य द्रव्यम् ',न विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते" (बृ ४।३।३०) इतिश्रुते । 'ज्ञानमुत्पन्नम्' 'ज्ञान नष्टम्' इत्यादिव्यवहारस्तु ज्ञानसम्बन्धिसकोचविकासावस्थाहेतुक एवेति ध्येयम् । ज्ञान, मति , प्रज्ञा, सवित्, धिषणा, धो , मनीषा, शेमुषी, बुद्धिरित्यादया शब्दा ज्ञानपर्याय ।

परप्रकाश्यं जडमित्युक्त प्राक् । जड द्विविध प्रकृतिकालभेदात् । तथा चोक्त श्रौतसिद्धान्तविन्दुकारश्रीश्रुतानन्दाचार्यचरणै —

अचिन्नाम तत्त्व द्विधा ज्ञानशून्य जडच्चाजडं नैव मिथ्या कदाचित् ।
जड मिश्रसत्त्व तथा कालतत्त्व मनीषाऽ जड शुद्धरूप च सत्वम् ॥इति॥

अत्र मिश्रसत्त्वपदेनविद्यामायाद्यपर्याया प्रकृतिरुक्ता ।

प्रकृतिः—प्रकृतिर्नाम सत्त्वरजस्तमोरूपगुणात्रयाश्रयरूप द्रव्यम् । तत्र सत्त्व नाम ज्ञानस्तुखतदुभयसङ्गोत्पादको गुण । रजोनाम रागतृष्णाकर्मसङ्गोत्पादको गुण । तमोनाम विपरीतज्ञानानवधानालस्यनिद्रोत्पादको गुण । उक्त च श्रौततत्वसमुच्चयकारै राचार्यसार्वभौमै-र्भगवद्भि श्रीराघवानन्दाचार्यै —"तत्र सत्व निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् । सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ रजोरागात्मक विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् । तान्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ तमस्त्वज्ञानज विद्धि मोहन सर्वदेहिनाम् । " (गीता) इति भगवद्वचनप्रामाण्यात् सत्व नाम ज्ञानस्य सुखस्य तदुभयसङ्गस्य च जनको गुण । रजोनाम रागतृष्णाकर्मणा सङ्गाना जनको गुण । तमोनाम विपरीतज्ञानानवधानालस्यनिद्राणा जनको गुण । " (श्रौततत्त्वसमुच्चय) इति ।

प्रलये प्रकृतेस्त्रयोऽपि गुणा साम्यमापन्ना एव भवन्ति । 'तदैक्षत बहुस्याम्' इतीश्वरसङ्कल्पवशात् प्रकृतिर्गुणवैपम्यप्रयुक्ता कार्योन्मुखावस्थामवाप्याव्यक्तपदवाच्या भवति ।

महत्तत्त्वम—अव्यक्तपदवाच्याया प्रकृतेर्य प्रथमो बिकार स महान् । स च त्रिविध । सात्विकराजसतामसभेदात् ।

अहङ्कारः महत प्रथमो विकारोऽहङ्कार । सोऽपि सात्विकादिभेदात् त्रिविध । एते सात्विकराजसतामसाख्या अहङ्कारा क्रमाद वैकारिकतैजसभूतशब्दैरप्यभिधीयन्ते ।

एकादशेन्द्रियाणि—राजसाहङ्कारसहकृतात् सात्विकाहङ्कारादेकादशेन्द्रियाणि जायन्ते । तानि द्विविधानि । ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च ।

ज्ञानप्रसरणे शक्तानीन्द्रियाणि । ज्ञानेन्द्रियाणि । तानि षड्विधानि । मन श्रोत्र त्वक् चक्षु रसन घ्राणञ्चेति ।

तत्र स्मृत्यादिकरणमिन्द्रिय मन हृदयदेशवृत्ति ।

शब्दमात्रग्रहणसमर्थमिन्द्रिय श्रोत्रम् । कर्णशष्कुलीवृत्ति । सर्पाणा तु नेत्रगोलकवृत्ति ।

स्पर्शमात्रग्रहणसमर्थमिन्द्रिय त्वक् । सर्वशरीरवृत्ति ।

रूपमात्रग्रहणसमर्थमिन्द्रिय चक्षु नेत्रवृत्ति ।

रसमात्रग्रहणसमर्थमिन्द्रिय रसनम् । जिह्वाग्रवृत्ति ।

गन्धमात्रग्रहणसमर्थमिन्द्रिय घ्राणम् । नासाग्रवृत्ति ।

उच्चारणाद्यन्यतमकर्मसमर्थानीन्द्रियाणि कर्मेन्यिाणि । तानि पञ्चविधानि वाक्पाणिपादपायूपस्थभेदात् ।

तत्रोच्चारणकरणमिन्द्रिय वाक् । हृदयादिस्थानाष्टकवृत्ति ।

शिल्पादिकरणमिन्द्रिय पाणि अगुल्यादिवृत्ति ।

सञ्चारकरणमिन्द्रिय पाद चरणादिवृत्ति ।

मलोत्सर्जनकरणमिन्द्रिय पायु गुदादिवृत्ति ।

मैथुनकरणमिद्रियमुपस्थ । मेहनादिवृत्ति ।

तन्मात्रपञ्चकं भूतपञ्चकं च —राजसाहङ्कारसहकृतात् तामसाहङ्काराच्छब्दतन्मात्रमुत्पद्यते । तन्मात्रा नाम भूतोपादान द्रव्यम् । तत् पञ्चविध शब्दस्पर्शरूपरसगन्धभेदात् । विशिष्टशब्दादिगुणाश्रयो भूतम् । तदपि पञ्चविधमाकाशवायुतेजोऽप्पृथिवीभेदात् ।

तत्र तामसाहङ्काराव्यवहितोत्तरावस्थाविशिष्ट द्रव्य शब्दतन्मात्रम् । तस्मादाकाशमुत्पद्यते । रूपरहित विशिष्टशब्दाधिकरण द्रव्यमाकाशम् । तच्च शब्दगुणकम् ।

आकाशाव्यवहितोत्तरावस्थाविशिष्ट द्रव्य स्पर्शतन्मात्रम् । तस्माद् वायुरुत्पद्यते । रूपरहित विशिष्टस्पर्शवद् द्रव्य वायु । स च शब्दस्पर्शगुणक । वायो स्पर्शोऽनुष्णाशीतोऽस्तीति बोध्यम् । देहधारको वायुविशेष प्राण । स पञ्चविध । प्राणापानव्यानोदानसमानभेदात् । तत्र प्राणो हृदयवृत्तिरपानो गुदवृत्तिर्व्यान सर्वशरीरवृत्तिरुदान कण्ठवृत्ति समानश्च नाभिवृत्तिरिति बोध्यम्

वाय्वव्यवहितोत्तरावस्थाविशिष्ट द्रव्य रूपतन्मात्रम् । तस्मात्तेज उत्पद्यते । उष्णस्पर्शवद्द्रव्य तेज । तच्च शब्दस्पर्शरूपगुणकम् । तेजसो रूप भास्वर शुक्लमिति बोध्यम् ।

तेजोऽव्यवहितोत्तरावस्थाविशिष्ट द्रव्य रसतन्मात्रम् । तस्मादाप उत्पद्यन्ते । शीतस्पर्शवत्य आप । शब्दस्पर्शरूपरसा अपा गुणा अपा रूपमभास्वर शुक्ल रसश्च मधुर इति बोध्यम् ।

अबव्यवहितोत्तरावस्थाविशिष्ट द्रव्य गन्धतन्मात्रम् । तस्मात् पृथिव्युत्पद्यते । विशिष्टगन्धवद् द्रव्य पृथिवी । सा च शब्दादिगुणपञ्चकशालिना । पृथिव्या स्पर्शोऽनुष्णाशीतो रूप शुक्लरक्तकृष्णपीतेति चतुर्विध रसो मधुराम्ललवणकटुकषायतिक्तभेदात् षड्विधो गन्धो सुरभ्यसुरभीति द्विविध । तत्र रूपमभास्वरशुक्लमिति बोध्यम् । पृथिव्या रूपरसगन्धस्पर्शा पाकनिमित्तका ।

पञ्चीकरणम्—सर्वेश्वरो भगवान् श्रीरामो भूतसृष्टि विधायैकैकस्य भूतस्य समानभागद्वय कृत्वैक विहायापरस्य समभाग चतुष्टय विधायकक तदर्थातिरेक्तेषु भूताधेषु सयोजयति । एतदेव भूताना पञ्चीकरणम् । अतएवाकाशादिषु सर्वेषु भूतेषु शब्दादोना

सर्वेषा गुणानामुपलब्धि । इन्थ सर्वभूतेषु सर्वभूतानां विद्यमानत्वेऽपि पृथिव्यादिव्यपदेश स्वभागस्य भूयस्त्वादपरभागस्य चाल्पीयस्त्वादेवेति बोध्यम् । वेदे त्रिवृतकरणो पदेश पञ्चीकरणसप्तीकरणयोरप्युपलक्षणम् ।

कालः—भूतादिव्यहारजनको गुणत्रयशून्यो जडद्रव्यविशेप काल । अखण्डकालो नित्यो विभुपरिमाणश्च । निमेषादिरूपस्त्वनित्य ।

उक्त चाचित्तत्त्वमधिकृत्यापरबोधायनाचार्यजगद्गुरुश्रीदेवानन्दाचार्यवेदान्तविद्यानिधिभि प्रमिताक्षराकारयोगञ्चके—

"चिदात्माभिहितो द्रव्य चतुधाऽचिदचेतनम् । जीवेशयोर्गुणो ज्ञानमर्थाभासोऽजड विभु ॥१९॥
सकोच्य कमणा नित्योऽन्तरङ्ग भक्तिसाधनम् । शुद्धसत्त्वगुणा नित्यविभूतिरजडा मता ॥२०॥
कालावश्य तथा विभ्वीभोग्यभोगम्लादिका । सत्वादिरिहत कालो विभुर्जडो हरेस्तनु ॥२१॥
कालभिन्ना जडा नित्या प्रकृतिस्त्रिगुणाश्रय । तद्विकारो महानाद्यस्तद्भेदा सात्विकादय ॥२२॥
सत्वादिगुणभेदेनाहङ्कारस्त्रिविधस्तत । इन्द्रियाणि दशैक च सात्विकाहङ्कृतेरथ ॥२३॥
तामसाहङ्कृतेश्चाथ राजससहकारत । जायते शब्दतन्मात्र स्पर्शहेतुस्ततो नभ ॥२४॥
स्पर्शाद् वायुस्ततो रूप रूपात् तेजस्ततो रस । रसादापस्तथा चाद्भ्यो गन्धो जाता क्षितिस्तत २५॥
तन्मात्र द्रव्यरूप चाद्रव्य शब्दादयो गुणा । शब्दादयो गुणा भिन्ना शब्दादिकतन्मात्रत ।२६।
पञ्चीकृत्य च भूतेभ्यो रामो जगत करोति हि । स एव रक्षित तद्वत् प्रलय विदधात्यपि ।२७॥
पञ्चीकरणत पूर्वा सृष्टि समष्टिरुच्यते । उत्तरा व्यष्टिसृष्टिस्तु क्रियते ब्रह्मदर्हिर्ना" ॥२८॥इति ।

उक्त च प्रकृतित्तत्वमधिकृत्याचार्यसार्वभौमैरानन्दभाष्यकारैर्भगवद्भि श्रीरामानन्दाचार्यैर्वेदान्तसारे—

"पृष्टानामेकनाद्यं त्रिकमपि शृणु तद्भेदतो नामभेदैर्नित्याऽज्ञाऽचेतना सा प्रकृतिरविकृतिर्विश्वयोनिः शुभैका । नाना वर्णात्मकाजा त्रिगुणसुनिलयाऽव्यक्त-शब्दाभिधेया निर्व्यापारा परार्था महदहमितिसूरुच्यते तत्त्वविद्भि ।"इति ।

इत्यनुभवानन्दद्वारपीठनामकश्रीरामानन्दपीठसंस्थापकैर्जगद्गुरु—श्रीमदनुभवानन्दाचार्यैर्विरचिते श्रौतार्थसग्रहेऽचिदर्थ निरूपणात्मको द्वितीय परिछेद ॥२॥

३—अथेश्वरार्थनिरूपणम्

ईश्वरस्तु विभुचेतन । विशेषणानुपादाने जीवे विशेष्यानुपादाने कालेऽतिप्रसङ्गवारणो-योभयोपादानम् तत्र चेतनत्व नाम ज्ञानाधिकरणत्वम् । विभुत्व तु स्वरूपतो ज्ञानत शरीरतश्च व्यापकत्वम् ।

स ईश्वर 'सात्वादयो न सन्तीशे यत्र तु प्राकृता गुणा' इति वचनप्रमाण्यद्वेयप्राकृत-गुणरहित, 'परास्य शक्तिविविधैव श्रुयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रिया च' इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यान्निरुपाधिकानन्तकल्याणगुणविशिष्ट, 'आनन्द ब्रह्म' 'सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म' इत्यादिश्रुते सच्चिदानन्दरूप, देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यात्मकानन्तत्वविशिष्टत्वादनन्त, ब्रह्मशब्वाच्य, 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' 'यतो वा इमानि भूतानि जातानि , इत्यादिश्रुतेरस्य जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानकारणरूपो भक्तिमुक्तिप्रदाश्चास्ति ।

इश्वरस्य जगदुपादानत्वस्वीकारे निर्विकारत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधस्तु न शङ्कनीयस्तत्र सद्वारकोपादानताया एव स्वीकारात् । उक्तच जगद्गुरुभि श्रीश्रुतानन्दाचार्यै —विकारञ्च रामो दयाब्धिस्तथात्वे दयाशून्यता पक्षापातञ्च नैति । प्रकारे विकारस्तथा चित्रसृष्टौ च हेतुर्यत प्राणिना प्राच्यकर्म ।" इति ।

"रमन्ते योगिनो यस्मिन् सत्यानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनासौ पर ब्रह्माभिधीयते ॥" (रामतापनीय) इतिश्रुतिप्रमाण्याद् ब्रह्मपदाभिधेय स चेश्वर श्रीराम एव ।

"ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजास्यशेषत । भगवच्छब्दवाच्यानि बिना हेयगुणादिभि ॥" "तत्र पुज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वित । शब्दोऽय नोपचारेण अन्यत्र ह्युपचारत ॥" इत्यादिवचनप्रामाण्याद् भगशब्दवाच्यज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजोरुपषडविधैश्वर्यशालित्वात् स हि भगवच्छब्दवाच्यश्च । उक्त च बोधायनवृत्तिकारस्य श्रीपुरुषोत्तमाचार्यस्य शिष्यवर्यै श्रीगङ्गाधराचार्य -'ज्ञानशक्तिबलश्वयवीर्यतेजासि षड्गुणा । भगत्वेनेरिता सन्ति श्रीरामे भगवान् स तत् । श्रीरामे भगवच्छब्दो मुख्यवृत्त्या प्रवर्त्तते । गोण एव स चान्यत्र षड्विधैश्वर्यलेशत ॥" (श्रीरामभगवत्त्वम्) इति ।

'नित्या नित्यानाम्' इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् स चेश्वरो नित्य "यदा पश्य पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीश पुरुष ब्रह्मयोनिम्" (मु० ३।१।३) इत्यादिश्रुतेर्दिव्यमङ्गलविग्रहश्चास्ति । अत एवोक्त भगवद्भिरानन्दभाष्यकारे श्रीरामानन्दाचार्यैराचार्यसार्वभौमै —"अतएव श्रुत्युपबृहणीभूतेतिहासपुराणादिषु बहुशस्तत्र तत्र भगवतो दिव्यामङ्गलविग्रहस्योपवर्णन सङ्गच्छते ।" (आनन्दभाष्य १।१।२१) इति ।

स च सर्वेश्वरो भगवान् श्रीराम परव्यूहविभवान्तर्याम्यर्चावताररूपेण पञ्चधा स्थित । तथा चागम —

"मम प्रकाराः पञ्चेति प्राहुर्वेदान्तपारगाः ।
परो व्यूहश्च विभवो नियन्ता सर्वदेहिनाम् ॥
अर्चावतारश्च तथा दयालुः पुरुषाकृतिः ।
इत्येवं पञ्चधा प्राहुर्मां रहस्यविदो जना ॥"इति ।

(विष्वक्सेनसंहिता)

समुदीरितञ्चैतदीश्वरतत्त्वमधिकृत्य प्रमेयोद्देशभास्करे सिद्धान्तवाचस्पतिजगद्गुरुश्रीचिदानन्दाचार्यैः -

"रामश्च ब्रह्मकर्त्ता हि विष्णुत्वमुपजिग्मिवान् । परव्यूहादिरूपेण सातानाथश्च पञ्चधा ॥७४॥
परश्च परलोके हि साकेते सोऽधिराजते । दिव्यदेहगुणा नित्यो दिव्यशस्त्रस्त्रभूषण ॥७५॥
अनन्तकरुणावत्त्या सीतया जगदम्बया । सिंहासने समासीनो दिव्ये दिव्यपुरे परे ॥७६॥
सर्वज्ञ सर्वशक्तिश्च भगवान् करुणाम्बुधि । नित्यमुक्तै स्तुतश्चाथ वेदवेद्य परात्पर ॥७७॥
व्यूहता याति रामश्च सृष्ट्याद्यर्थमुपासितुम् । चतुर्धा च मतो व्यूहो वासुदेवादिभेदत ॥७८॥
वासुदेवात् त्रिधा व्यूहा भवन्ति केशवादय । सङ्कर्षणाच्च गोविन्दादयस्त्रिधा भवन्ति हि ॥७९॥
प्रद्युम्नाच्च त्रिधा व्यूहा ऋषीकेषादयो मता । भवन्त्यथानिरुद्धाच्य त्रय श्रीवामनादय ।८०॥
राम सर्वावताराणामवतारी समीरित । परित्राणं च साधूनामवतारप्रयोजनम् ॥८१॥
सर्वेभ्यश्चाभय दत्ते राम सकृत् प्रपत्तित । स्वाश्रितस्यापराधाश्चराम स्मरति नैव हि ८२॥
साक्षाद गौणस्तथाऽऽवेश इत्येव विभावास्त्रय । मुख्यमुख्यतरत्वादिभेदात् त्रिधा मत ॥८३॥
नृसिंहवामनभेदाद् द्विधा मुख्य प्रकीर्त्तित । मुख्यतरश्च श्रीकृष्णो रामो मुख्यतमस्तथा ।८४॥
मत्स्यकूर्मादिभेदैश्च मतो गौणस्त्वनेकधा । कलास्वरूपशक्तीनामावेशात् त्रिविधोऽन्तिम ॥८५॥
विभवाश्च कलावेशात् पृथुमन्वन्तरादय । शुद्धावेशस्तथाऽशुद्धावेशो द्विधा च मध्यम ।८६॥
शुद्धावेशाश्च विज्ञेया श्रीव्यासकपिलादय । मता परशुरामादावशुद्धावेशिता बुधैः ॥८७॥
शक्त्यावेशो द्विधा शुद्धाशुद्धत्वभेदतो मत । आदिमोऽपि द्विधा मुख्यगौणभेदात् प्रकीर्त्तित ।८८॥
हंसादयो मता मुख्या गौणा बुद्धादयो मता । अन्तिमोऽपि द्विधा मुख्यागौणभेदादुदीरित ॥८९॥
तत्रऽब्रह्मादयो मुख्या गौणा मन्वादयो मता । अन्तर्यामी द्विधा मूर्त्तामूर्त्तभेदात् प्रभापित ९०॥
स्थापितो वैष्णवैर्मन्त्रैश्चतुर्धाऽर्चावतारक । स्वय व्यक्तश्च दैवश्च सैद्धश्च मानुष खलु ॥९१॥इति।

तत्र परो नाम नित्यधाम्नि श्रीसाकेते जगज्जनन्या श्रीसीताम्बया सह दिव्यसिंहासनोपरि विराजमानो दिव्ययुधालङ्कारविशिष्टविग्रहशाली नित्य नित्यमुक्तपरिसेवमान । सर्वावतारी परिपूर्णब्रह्म भगवान् श्रीराम ।

जगत् स्रष्टुमुपासितु च वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपेणचतुर्धाऽवस्थितो भगवान् श्रीरामो व्यूह । तत्र वासुदेवे ज्ञानशक्त्यादिगुणषट्क सङ्कर्षणे ज्ञानबलद्वय प्रद्युम्ने वीर्यैश्वर्यद्वयम निरुद्धे च तेज -शक्तिद्वय वर्त्तते ।

मत्स्यादितत्तत्सजातीयरूपेण स्वेच्छयाविर्भूतो भगवान् श्रीरामो विभव ।

योगदृष्ट्याऽनुभूयमान सर्वत्र सर्वदा सवर्था च जीवस्य परमसुहृद्रूपेण हृदयस्थितो भगवान् श्रीरामोऽन्तर्यामी ।

देशकालादिनियमविहीनस्तत्तत्स्थले भक्ताभिमतहिरण्यादिशरीरऽप्राकृतशरीरविशिष्टरूपेण वर्त्तमान स्नानभोजनादिष्वर्चकायत्तता गतो मूर्तिविशेषरूपा भगवान् श्रीरामोऽर्चावतार ।

उक्तं चेश्वरतत्त्वमधिकृत्याचार्यसार्वभौमैरानन्दभाष्यकारै भगवद्भि श्रीरामानन्दाचार्यैर्वेदान्तसारे—

विश्वं जातं यतोऽद्धा यदवितमखिलं लीनमप्यस्ति यस्मिन्
सूर्यो यत्तेजसेन्दुः सकलमविरतं भासयत्येतदेषः ।
यद्भीत्या वाति वातोऽवनिरपि सुतलं याति नैवेश्वरो ज्ञः
साक्षी कूटस्थ एको वहुशुभगुणवानव्ययो विश्वभर्त्ता ॥३॥

श्रीमानर्च्यः बहु शरण्यो वहुविधविबुधैर्योगिगम्याङ्घ्रिपद्मो
ऽस्पृश्यः क्लेशादिभिः सत्समुदितसुयशाः सूरिमान्यो वदान्यः ।
शश्वच्छ्रीरामचन्द्रः सुमहितमहिमा साधुवेदैरशेषै—
र्निर्मृत्युः सर्वशक्तिर्विकलुषविजरो गीर्मनोभ्यामगम्यः" ॥४॥

इति ।

इत्यनुभवानन्दद्वारपीठनामकश्रीरामानन्दपीठसंस्थापकैर्जगद्गुरुमदनुभवानन्दाचार्यै-
र्विरचिते श्रौतार्थसंग्रह ईश्वरार्थनिरूपणात्मकस्तृतीय परिच्छेद ॥३॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

जगद्गुरुश्रीअनुभवानन्दाचार्यविरचिता
श्रीरामचन्द्रविंशतिः

राम ब्रह्म तथानन्दभाष्यकार जगद्गुरुम् । नत्वा करोमि भावार्थं श्रीरामचन्द्रविंशतिम् ॥
सोदरहृतराज्यश्री सुग्रीव सह मन्त्रिभि । यस्य चाश्रितवान् पाद रामचन्द्र नमामि तम् ॥१॥
रावणन्यक्कृतो दान्तो विभीषणो भियाकुल । स्वजनैर्यत्पद चागाद् रामचन्द्र नमामि तम् ॥२॥
रक्षोधिनाथसक्षुब्धा सीता स्मृतवती च यम् । स्वभक्तवन्दित नित्य रामचन्द्र नमामि तम् ॥३॥
चन्द्रांशुशोभिते रम्ये पुरा सरोवरोत्तमे । सस्मार य गजो मुक्त्यै रामचन्द्र नमामि तम् ॥४॥
पतिव्रता शिरोरत्न गौतमधर्मचारिणी । अस्मरच्छापमुक्त्यै य रामचन्द्र नमामि तम् ॥५॥
कालिन्दीपुलिने रम्ये ध्रुव सस्मार य मुदा । लोकोत्तरपदप्राप्त्यै रामचन्द्र नमामि तम् ॥६॥
दीनाऽप्राप्तसहाया च कृष्णा सस्मार य प्रभुम् । दयालु कृष्णरूप श्रीरामचन्द्र नमामि तम् ॥७॥

जनकजनितक्लेशात् कयाधूनन्दनश्च यम् । दीनानाथेति सस्मार रामचन्द्र नमामि तम् ॥८॥
यस्त्राता वेदशास्त्राणां दण्डकवनपाव । स्वभक्तवन्दित शान्त रामचन्द्र नमामि तम् ॥९॥
नक्तञ्चरसमूहाश्च वेदमार्गविदूषका । मुक्ताश्च दर्शनाद् यस्य रामचन्द्र नमामि तम् ॥१०॥
रावणभग्नपक्षश्च जटायुर्मांसभोजन । य दृष्ट्वा तद्गतिं लेभे रामचन्द्र नमामि तम् ॥११॥
स्वधर्मत्यागतो भ्रष्टोऽजामिल पुत्रव्याजत । यन्नामस्मरणान्मुक्तो रामचन्द्र नमामि तम् ॥१२॥
बाली बालरविप्रख्य यत्पद च पुर स्थितम् । ध्यायन् मोक्षपद लेभे रामचन्द्र नमामि तम् ॥१३॥
त्यक्त्वा सर्वाणि कृत्यानि शरभगस्तपोवन । नत्वा य च गतो मुक्ति रामचन्द्र नमामि तम् ॥१४॥
यच्चरणाम्बुजोद्भूता गंगा दुर्गतिनाशिनी । तापत्रयविनाशित्री रामचन्द्र नमामि तम् ॥१५॥
सुगतिं शवरी लेभे निगमकर्मगर्हिता । आतिथ्यकरणाद यस्य रामचन्द्र नमामि तम् ॥१६॥
ध्यायन् यस्य पदाम्भोज भरत साश्रुलोचन । अवसत् त्यक्तराज्यश्री रामचन्द्र नमामि तम् ॥१७॥
गुहराजोऽप्यहन् पाप यच्चरणाम्बुपानत । भवदारिद्र्यहन्तार रामचन्द्र नमामि तम् ॥१८॥
उपादान निमित्तच जगतोऽस्य प्रभु पर । ध्येयोऽमोघश्च वन्द्यो यो रामचन्द्र नमामि तम् ॥१९॥
मुच्यते स्मरणाद्यस्य सद्यो भवभिया नर । ब्रह्मेशाद्यमरैर्वन्द्य रामचन्द्र नमामि तम् ॥२०॥
रामानन्दप्रशिष्येणानुभवार्येण निर्मिता । पठता ध्वान्तहृद् भूयाच्छ्रीरामचन्द्रविंशति ॥

—०—

श्रीजानकीशो विजयतेतराम्

आनन्द भाष्यकारजगद्गुरूश्रीरामानन्दाचार्याय नम ।

श्रीअनुभवानन्दद्वारपीठसस्थापक——जगद्गुरूश्रीअनुभवानन्दाचार्यप्रणीता

श्रीगीतार्थसुधा

उत्पत्त्यादिविधायक य जगतो हेतु पर चेश्व
जीवाजीवशरीरिण सुशरण भक्त्यैव सायुज्यदम् ॥
निर्दोष सुगुणाकर निखिलविद्वेदान्तगम्य विभु
गीतोक्त वरद नतोऽस्मि करुणाम्भोधिं प्रभु राघवम् ॥१॥

नत्वा गुरु तथाऽऽनन्दभाष्यकार जगद्गुरुम् ।
करोम्यनुभवानन्द सुधां मृत्युविनाशिनीम् ॥२॥

कर्मज्ञानप्रसाध्या भगवति परभो भक्तिरेकोम्युपाय ।
श्रेष्ठो मोक्षस्य वाच्यो मतमितिविदित ज्ञापयिष्यन्मुकुन्द ।
धर्माधर्मप्रसगाद् विकलितमनस पार्थमुद्दिश्य गीता–
माहोपोद्घातरूप सुदृढमभिहितस्तत्र चाद्य. प्रपाठ ॥३॥